

ІРИНА ЕТКІНА
Національний університет
«Чернігівський колегіум»
імені Т. Г. Шевченка
etkina@ukr.net

Євреї-судді та жертви
Чернігівського губернського
революційного трибуналу 1919–1921 років

Abstract

The author of the article sets as her purpose to reveal the aspects related to the formation of the Chernihiv provincial revolutionary tribunal, and to describe the role of Jews as both judges and defendants. The Bolshevik power directed the tribunals to fight against counterrevolutionary forces as well as marauders, profiteers, and those officials who misused their power.

A Chernihiv citizen Isaak Avramov Schwartz was accused of protecting the interests of landowners at the time of Petro Skoropadsky's hetmanate. His case became the first and one of the most demonstrative among the case hearings on account of counterrevolutionary crimes. He became the first victim of revtribunal and was sentenced to capital punishment, i.e. execution. Other cases processed by the revolutionary tribunal prove that the Bolshevik power divided Jews as well as Ukrainians and Russians on both sides of barricades.

Судова система — лакмусовий папірець для стану держави й одна з найболючіших топ-тем у сучасному українському суспільстві. Одна з причин того, як повільно реформується судова система України після 1991 р., на мою думку, — брак суспільної свідомості щодо витоків і принципів радянської судової системи, яка почала складатися під час буремних подій 1917–1921 рр. Важливою складовою цієї системи були революційні трибунали.

Створення революційних трибуналів уперше було законодавчо закріплено владою РКП(б) у Декреті про суди від 22 листопада 1917 р. Їм було надано функції боротьби проти контрреволюційних сил, а також мародерів, спекулянтів і зловживань чиновників. Декрет доповнювало Положення зі створення революційних трибуналів від 28 листопада 1917 р.¹ Відповідно до цього документа, обви-

¹ Сигизмунд Валк и Геннадий Обичкин, ред., *Декреты советской власти*, т. 1, 25 октября 1917 г. — 16 марта 1918 г. (Москва: Государственное издательство политической литературы, 1957), 124–128.

нувачами й захисниками в революційних трибуналах могли бути (мовою оригіналу) «все неопороченные граждане». Однак у кожному випадку їх призначали самі ревтрибунали та слідчі комісії (орган попереднього слідства). Отже, підсудні з самого початку були позбавлені права обирати собі захисника. П. 12 затверджував принципово важливу zásadu: «У межах своїх рішень революційні трибунали вільні у виборі засобів і заходів боротьби з порушниками революційного порядку». Тут же було наведено приблизний перелік заходів покарання, що могли застосовувати революційні трибунали: грошовий штраф, громадський осуд, позбавлення громадської довіри, примусові громадські роботи, позбавлення волі, вислання за кордон тощо. Документ також містив примітку, котра давала місцевому правосуддю великий простір для самодіяльності: «Ці правила, видані на підставі п. 8 Декрету про суд, рекомендуються керівництву місцевих рад, які самостійно організують роботу трибуналів».

Замість верховенства права ці документи впроваджували так звану «революційну доцільність», тобто довільне трактування розпливчасто сформульованих норм, а також об'єднували в єдиному органі функції попереднього слідства та судового процесу. Та й самі норми мали рекомендаційний характер, що відкривало великі можливості для так званої «революційної творчості народних мас». Таким чином, ці судові органи було практично поставлено над законом, а змагальність сторін у процесі набувала суто формальних рис.

В Україні революційні трибунали було запроваджено декретом харківського радянського уряду від 4 січня 1918 р. на основі російського аналога. Однак прихід німецьких військ унеможливив реалізацію цього документа. Після відновлення радянської влади в Україні на початку 1919 р. відновилася й діяльність ревтрибуналів.

Революційні трибунали (по одному в кожній губернії) було запроваджено тимчасовим положенням від 20 лютого 1919 р. Число членів трибуналу встановлював губвиконком, але воно не могло бути меншим за 15 осіб. Справи розглядали у складі п'яти, а з березня 1920 р. — трьох членів трибуналу. Попереднє слідство здійснювали особливі народні слідчі. Для збереження форми змагальності сторін створювали колегії обвинувачів і колегії правозахисників. До компетенції трибуналів належали справи про «контрреволюційні злочини», державну зраду, шпигунство, злочини за посадою, спекуляцію, а також справи про інші злочини, які надходили на розгляд трибуналів за постановами губвиконкомів. У 1920 р. компетенцію трибуналів було розширено. До них переходили справи про бандитизм, розбій, грабежі, розкрадання тощо. Трибунали отримали право засуджувати винних до різних мір покарання включно з розстрілом. Для розгляду скарг на вироки трибуналів було створено Верховний касаційний суд, а наприкінці травня 1919 р. — Верховний революційний трибунал України, що розглядав справи особливої ваги як суд першої інстанції².

² Дмитрий Павлов, “‘Трибунальный’ этап советской судебной системы. 1917–1922 гг.”, *Вопросы истории* 6 (2007): 15.

Для дослідження того, як цю систему було впроваджено в Чернігівській губернії, треба насамперед розглянути склад губернського трибуналу. З початку існування в 1919 р. його очолив Тевій Міхелович. Окремо слід зазначити, що ідейних або елементарно грамотних більшовиків на Чернігівщині було обмаль, тому вони обіймали по декілька посад водночас. Наприклад, Тевій Міхелович перебував передусім на найвищій у більшовицькій губернській ієрархії посаді — голови губревкому, тож даних про нього серед анкет інших співробітників виявити не вдалося.

Заступником голови ревтрибуналу на початку його діяльності та фактичним головою пізніше став Григорій Андрійович Рубан. На той час йому було 25 років, його зарплатня становила 3 600 рублів. В анкеті зазначено, що він мав «домашню» освіту, що, по суті, означало брак жодної. В армії не служив. Цікаво, що в графі «майновий стан» усі співробітники зазначали, що «не мають жодного», вочевидь, маючи на увазі великі земельні маєтки та засоби виробництва. До партії більшовиків Рубан вступив 15 грудня 1918 р. До лютого 1917 р. був хліборобом і сільським писарем. До жовтневого перевороту (в анкетах 1919 р. однаково використовували терміни «революція» й «переворот») він працював головою Хільчанського волвиконкому, членом повітового Новгород-Сіверського виконкому, заступником голови Новгород-Сіверської повітової земельної управи, головою Хільчанського волревкому. Але вже у 1918 р. кар'єра Григорія Рубана швидко пішла вгору: він став товаришем голови Чернігівського губвиконкому й завідувачем губвідділу охорони здоров'я в м. Почіп³. Річ у тім, що 1918 р. фактично існували 2 Чернігівські губернії: одна у складі гетьманату Павла Скоропадського, а друга — у складі РСФФР, до якої відійшли 43 волості північних губерній Чернігівщини з центром у м. Почіп, зокрема й Хільчанська волость⁴. Упродовж 1918 р. там створили «кузню» більшовицьких кадрів, одним із яких і став Григорій Рубан, котрий із діяча волосного й повітового рівня перестрибнув на рівень губернський.

Мешканець Чернігова Дмитро Васильович Країнський, дворянин, що упродовж багатьох років обіймав посаду тюремного інспектора, описував Григорія Рубана як чоловіка величезного зросту з широкими плечима, схожого на матроса, у піджаку з короткими рукавами, косоворотці, чоботях, вигляд якого видавав простолюдца зі страшним і злобним виразом обличчя. Коли йому доводилося писати вироки власноруч, перо мало слухалося, місцями слова й цілі фрази були вишкрябані на папері майже без сліду чорнил, що відразу виказувало малограмотну людину. Відвідавши тюремний музей, який створив Країнський, він страшенно розчулився й замилувався солом'яною коробочкою, котру виго-

³ Ф. Р-4609, оп. 1, спр. 12, арк. 4–6, Державний архів Чернігівської області (далі — ДАЧО).

⁴ Детальніше див.: Ірина Еткіна, «1918 рік на Чернігівщині у сприйнятті селянства», *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років* 9 (2013): 113–125.

товив арештант Новгород-Сіверської тюрми, оскільки на ній стояло прізвище його рідного брата, вже покійного на той час кримінального злочинця⁵.

За спогадами того самого Країнського, усі вищі посади більшовицької влади в місті посіли не місцеві мешканці, а «справжні» більшовики. Серед них було багато євреїв. Приміром, першим головою ЧК (Надзвичайної комісії) був єврей Левін з м. Городня, але за його головування розстрілів було небагато. Натомість він захоплювався реквізицією. Червоний терор значно посилювався після передачі повноважень іншим керівникам карального відомства: Раку та Гаргаєву, які євреями не були. Одним із найстрашніших працівників ЧК був місцевий юнак Ансель Ізвозіков, котрий до революції продавав квитки до театру та кіно, а після встановлення радянської влади мстився всім, хто колись звертався до нього з образливим «жид» та всіляко принижував гідність хлопця. Ансель відзначився масовими звинуваченнями чернігівців у контрреволюції та безпосередньою участю в розстрілах, перед якими для залякування й без того настрашених підсудних телефоном голосно замовляв вантажівку з великою кількістю лопат, якими жертви ЧК повинні були самостійно рити собі могили.

Автор спогадів через особливості своєї професії цікавився психологією злочинців, тож розпитував знайомих Анселя, звідки у скромного учня музичного училища було стільки жорстокості та злоби. Принаймні якусь відповідь він отримав від єврея на прізвище Мусніцький: бідна родина, батько-папіросник, неможливість «вийти в люди» через єврейство. Тому Ансель мстився «за себе, за родину, за весь єврейський народ».

Поміркувана єврейська молодь Чернігова була налаштована проти Ізвозікова. Однак більшовики оцінили Анселеву запеклість і підвищили його до посади помічника коменданта київської ЧК. Там він виявив іще більшу жорстокість. Під час обшуків Ансель грабував жертв. Він став мільйонером і хизувався, що в разі зміни влади поїде з родиною до Америки. Перед його переведенням до Києва містом поширилися чутки, що Анселя віддають під суд революційного трибуналу⁶. Імовірно, це була правда, оскільки революційний трибунал як орган судової системи в Чернігові перебував у постійному конфлікті з ЧК й намагався зробити червоний терор «законним» і «дисциплінованим». Члени ревтрибуналу натовді не розуміли, що це абсолютно неможливо через украй далекі від принципів законності погляди співробітників ЧК. Дмитро Країнський у своїх спогадах свідчить, що багато чекістів і червоноармійців за старого режиму були колишніми кримінальними арештантами або його вихованцями з колонії для неповнолітніх.

Іншими агентами ЧК в Чернігові серед євреїв були Медведева, син чоботаря Рейс і Белла Шильман, чию злобу автор щоденників пояснював тим, що її брата-комуніста розстріляли за часів гетьманату Павла Скоропадського. Серед

⁵ Дмитрій Країнський, *Записки тюремного інспектора* (Москва: Інститут русскої цивілізації, 2016), 50–51.

⁶ Там само, 25–33.

найжорстокіших представників влади в Чернігові на чолі з керівником виконкому, а пізніше «п'ятірки», Коржиковим, Країнський перелічує багато єврейських прізвищ: комісар юстиції кравець Гухман, комісар раднаргоспу Тверський, якого невдовзі розстріляли більшовики, комісар праці Стерлін. Майже всі службовці комісаріату юстиції були євреями. Дворянин Дмитро Країнський згадував і євреїв, котрі очолювали комісаріат народної освіти: студента Ідліса, що закінчив Чернігівську гімназію, а також його секретарку, чернігівську гімназистку Фейгіню. Під егідою цього аполітичного відомства переховувалася велика частина міської інтелігенції, зокрема сам автор записок, який характеризує Ідліса як людину культурну, порядну, коректну, що мала сміливість уголос засуджувати більшовицькі розстріли місцевих інтелігентів⁷.

Зі спогадів Дмитра Країнського складається враження, що він був культурним, освіченим і спостережливим чоловіком, але водночас — антисемітом, який співчував Союзу руського народу й найобразливіше описував зовнішність і манери євреїв-більшовиків. Він твердив, що старше покоління євреїв у місті не підтримувало більшовизм, а молодь масово йшла за ним. Яскравим прикладом цього стала родина багатих торговців Урінсонів: батьки втекли з Чернігова від більшовиків, а син разом із сином власниці мануфактурної крамниці Метриком-Данюшевським, що одружився з донькою Михайла Коцюбинського, брав участь у розстрілах місцевої інтелігенції⁸. Проте такий самий розлам між молоддю та старшим поколінням можна було простежити серед представників усіх етнічних груп. А безперечним лідером частини чернігівської молоді, яка 1919 р. підтримувала червоних, був Юрій Коцюбинський.

Закінчуючи обговорення участі євреїв у каральних органах радянської влади в Чернігівській губернії, варто наголосити, що під час виборів до Чернігівської міської думи 1917 р. із 60 гласних було обрано 11 представників від єврейських національних партій та організацій. Вони співпрацювали з органами влади УНР і активно підтримували Центральну Раду. Крім того, 26% голосів отримав Бунд у блоці з меншовиками та іншими соціалістами, і лише 3% чернігівців віддали свої голоси за більшовиків. Отже, на середину 1917 р. мешканці Чернігова, зокрема і єврейська громада, що становила близько третини населення, були вкрай далекими від ідеї швидкого впровадження диктатури пролетаріату. В умовах явних або прихованих національних обмежень у Російській імперії частина єврейської інтелігенції потрапила під вплив більшовицької ідеології та на певний час отримала посади в новостворених органах влади. Однак до складу партії потрапили ті євреї, для яких їхнє єврейство відійшло на другий план, поступившись ідеям побудови соціалізму та комунізму⁹.

⁷ Там само, 38–40.

⁸ Там само, 41–41.

⁹ Докладніше див.: Ірина Еткіна, “Євреї України та Чернігівщини у революційних подіях 1917 р. (за матеріалами Чернігівської земської газети)”, у *Євреї Левобережної України. Історія і культура. Матеріали XI міжнародного наукового семінара* (Чернігов: Лозовой В. М., 2016), 57–66.

Кадровий склад губревтрибуналу був плінним. Більшість членів становила молодь. Серед їхніх анкет знаходимо декілька єврейських прізвищ. Мордух Бабін мав 19 років, Яків Йосифович Хількевич — 29 і обіймав посаду особливого народного слідчого¹⁰. Про вищу освіту в анкеті написала лише одна особа — діловод Есфірь Давидівна Турова (22 роки). Проте й вона не завершила навчання: на момент складання анкети Турова була студенткою з курсу економічного факультету Київського комерційного інституту. Есфірь Турова влаштувалася до судової установи через біржу праці за рекомендацією завідувача юридичного відділу ЧК Фінкельштейна. Варто зазначити, що всі позапартійні службовці губревтрибуналу обов'язково зазначали своє «найбільш доброзичливе», «співчутливе» ставлення до радянської влади. Незаміжні жінки позначали свій статус словом «дівця». Незаміжною була єврейка Станіслава Борисівна Пергаменщик, яка працювала машиністкою, мала 18 років, середню освіту, до початку роботи у трибуналі служила у 12-й армії. На посаді реєстратора працювала 18-річна незаміжня Роза Абрамівна Притикіна. Єлена Солломонівна Мачерет, 24 років, позначила свою національність як «юдейську». Вона працювала секретаркою слідчої комісії при губревтрибуналі, закінчила гімназію, була слухачкою мовних курсів, а до 1917 р. працювала у сфері страхування в товаристві «Росія»¹¹.

У грудні 1919 р. в установі з'явилася яскрава постать — Неофіт Ісакович Грінкруг, який в анкеті записав себе юдеєм, однак потім виправив це слово на «єврей». Він отримав посаду голови слідчої комісії за рекомендацією політичного відділу 12-ї армії. Його зарплатня становила 3 400 рублів. Це був старий більшовик, що перебував у лавах партії з 1908 р. Він навчався на 4-му курсі юридичного факультету Бухарестського університету. З дня Жовтневого перевороту служив у лавах Червоної армії на східному фронті. До Лютневої революції працював у більшовицькому підпіллі, але водночас був секретарем Колчака на крейсері Миколи II «Алмаз»¹². Пізніше, у 1921 р., Грінкруг за власним бажанням вийшов з РКП(б) через незгоду з НЕПом. Як командир дивізії Червоної армії він придушував рух басмачів у Середній Азії. Однак у жовтні 1921 р. циркуляром ВЧК Неофіта Ісаковича було оголошено у всеросійський розшук, оскільки революційний військовий трибунал 12-ї армії засудив його до розстрілу за втечу під час евакуації. Грінкруг пережив ці події. Пізніше він став юрисконсультантом Московської управи Цивільного повітряного флоту, звідки його звільнили аж 1937 р. На диво, на відміну від багатьох інших старих більшовиків, він дожив до 1972 р.¹³ Символічно, що службовці трибуналу з інших міст мешкали в Чернігові у колишньому будинку окружного суду.

¹⁰ Ф. Р-4609, оп. 1, спр. 1, арк. 3, ДАЧО.

¹¹ Там само, спр. 12, арк. 8–15.

¹² Там само, арк. 13.

¹³ «Грінкруг Неофіт Ісакович», *ЦентрАзия*, <http://www.centrasia.ru/person2.php?st=1333791271>.

Проаналізувавши наявні анкетні дані співробітників і співробітниць Чернігівського губревтрибуналу 1919 р. всіх національностей, ми можемо засвідчити, що ніхто з них не мав закінченої вищої освіти, тим більше — вищої юридичної. Найосвіченішим був Неофіт Ісакович Грінкруг, який закінчив з курсу Бухарестського університету. Це дає підстави сумніватися в компетентності й фаховості членів трибуналу. Але влада очікувала від них не фаховості, а розправи над класовими й ідейними ворогами. Що ж до співвідношення представників різних етнічних груп серед співробітників трибуналу, серед чотирнадцяти службовців станом на травень-серпень 1919 р. євреями були двоє. У майже повністю оновленому складі від грудня 1919 р. з дванадцяти наявних анкет євреям належало п'ять.

Обіг справ у губревтрибуналі був величезним. Достатньо сказати, що, за моїми підрахунками, через журнали реєстрації звинувачених осіб 1919–1920 рр. пройшло 2 322 особи. Однак цю цифру можна збільшити в кілька разів, оскільки в той час губревтрибунал міг виносити обвинувачення не лише фізичним, а й юридичним особам (наприклад ревкому чи надзвичайній комісії), а список причетних до них осіб не надавали¹⁴. Про активність роботи губревтрибуналу свідчить величезна кількість одиниць зберігання (понад 7 тис.) у відповідному фонді Державного архіву Чернігівської області.

Однією з найпоказовіших справ за «контрреволюційними» злочинами стала справа громадянина міста Чернігова Ісаака Аврамовича Шварца. Її слухання відбулося 24 березня 1919 р. на першому засіданні революційного губтрибуналу. Головував на ньому Григорій Рубан, обвинувачення представляв Абрамов, захисниками були Галембський і Антоненко. Обвинувачення варте того, щоб навести його повністю:

Навесні минулого року гетьманський уряд в Україні, покірний волі поміщиків, став впроваджувати в життя положення про відшкодування всіх збитків, яких зазнали поміщики в ході революції. В основу нового порядку було покладено повну безкарність одних (поміщиків) і найсуворіші репресії щодо інших (селян). Усе це супроводжувалося репресіями проти селянства. Ця форма та порядок відшкодування збитків уже на той час визначилася словом «грабіж». Місцеві чернігівські поміщики, як-от: Молявко, Комаровські, Подусевська, Глуховський, запрошують у якості фахівця зі збору «контрибуцій» приватного повіреного Шварца. Район діяльності Шварца визначався селами Шибиринівка, Рогощі, Плехово, Левоньки, Скугарі. На цьому закінчується робота поміщиків, на арену впливає спеціаліст-провідник безправного поміщицького закону. До збору контрибуції Шварц приступає шляхом погроз, арештів, із залученням німецьких загонів. Приміром, у с. Плехово, пропонуючи селянам зібрати 100 тис. рублів на відшкодування збитків поміщика, Шварц каже: «Якщо ви не знесете всі гроші впродовж доби, ми заберемо всю вашу худобу, навіть і склянки заберемо та надішлемо до вас каральний загін, який шкіру з вас зніме». В ін-

¹⁴ Підраховано за: Ф. Р-4609, оп. 1, спр. 14, ДАЧО.

Євреї-судді та жертви Чернігівського губернського революційного трибуналу...

шому місці Шварц заарештовує 70-літнього дідуся за те, що той «розбешує людей і вмовляє їх не платити контрибуції». Там само заарештовує 5 осіб, погрожує сільському старості шибеницею. 10 червня він з'являється в супроводі 12 озброєних німців в с. Рогощі, тут бідняки селяни зі сльозами та плачем повзають перед ним навколішках¹⁵.

Слухання справи тривало й наступного дня, 25 березня. Трибунал дійшов висновку, що Шварц діяв в інтересах поміщиків за допомогою каральних загонів, накладав на села контрибуції, встановлюючи вкрай короткий термін їхньої сплати. Наприклад, у с. Шеберинівка для внесення 15 тис. рублів було встановлено термін у 3 години. За відчужене майно поміщиків він призначив зависоку платню. Шварц також удавався до погроз і навіть насильства над селянами.

На основі наданих доказів революційний трибунал обвинуватив Шварца як контрреволюціонера, що активно захищав інтереси поміщиків. Його захисник Галембський намагався пояснити, що не можна порушувати того, чого нема. Тобто Шварц не порушував законів гетьманського уряду. Галембський також вказував, що контрибуцію стягували лише в 1/3, 1/4, 1/5 частинах шкоди, завданій поміщицькому майну. Захист наполягав, що 79-літній поміщик Комаровський жодної небезпеки для чинної влади не становив. Проте вирок губревтрибуналу був безжальним: розстріляти обох. У своєму останньому слові Шварц сказав, що діяв лише як професіонал і ніякій контрреволюції не сприяв¹⁶.

Матеріали розгляду справи показують, що захист справді був не лише формальним, однак ревтрибунал до нього не дослуховувався. Не брали до уваги, що приватний повірений Шварц погрожував селянам, заарештовував їх, але під час його дій жодну людину не було вбито. Крім того, трибунал не розслідував методи, якими селяни відчувували поміщицьке майно, оскільки ці методи окреслювали як «революційну творчість мас». Першу справу губревтрибуналу готували як показову, з «виховною» метою, тому вирок мав бути суворим. Чернігівський губревтрибунал із перших своїх засідань продемонстрував готовність якнайширше використовувати термін «революційна доцільність», аж до розстрілів (не передбачених в інструкціях 1919 р.) за самою лише професійною та класовою ознакою. Вироки виконували негайно, про що регулярно повідомляла місцева газета «Известия».

Але спогади Країнського свідчать, що вирокі з'являлися в газеті до їхнього виконання, коли жертви були ще живі. Їхні родичі бігали з клопотаннями різними установами судової та каральної системи, шукали впливових знайомих. Подекуди їх обнадіювали словами «не хвилюйтеся», «він/вона у безпеці», а

¹⁵ *Известия Черниговского военно-революционного комитета Черниговского уездного исполнительного комитета и городского совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов* 53, 27 марта, 1919, 3.

¹⁶ *Известия Черниговского военно-революционного комитета Черниговского уездного исполнительного комитета и городского совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов* 54, 28 марта, 1919, 3.

після цього все ж таки розстрілювали обвинувачених. Та за відсутності законодавчої бази все залежало передусім від людського фактору.

У записках Країнського можна знайти інформацію про продовження цього першого засідання революційного трибуналу. Обвинувачення за справою приватного повіреного Ісаака Шварца та поміщика Пантелеймона Комаровського (згідно з цим джерелом, йому було не 79, а 83 роки) висував тюремний комісар Абрамов. Він був безпосереднім начальником автора записок, оскільки Дмитро Країнський, як колишній тюремний інспектор, змушений був працювати завідувачем канцелярії тюремної інспекції, котру більшовики перетворили на каральний підвідділ. Така робота справляла на Країнського жахливе враження. Пізніше він доклав усіх зусиль, щоби перейти до музичного училища під захист ідейного, але притомного більшовика Ідліса. Проте на початку 1919 р. Країнський перебував в епіцентрі роботи більшовицької репресивної машини, що дозволяє ставитися до його свідчень із довірою.

Згідно з Країнським, Абрамов був істеричною й імпульсивною людиною і сам переховувався в Чернігові від арешту (імовірно, революційним трибуналом) в Орлі за належність до партії есерів. Саме тому він намагався довести більшовикам свою відданість справі. Однак він розходився з ними у ставленні до терору: на розстріли реагував нервово аж до істерик, і в цьому випадку не хотів брати на свою совість смерть старого поміщика. Тож одразу після ухвалення вироку за його власним звинуваченням Абрамов почав активно клопотатися про помилування Комаровського. Він відправив кілька телеграм до Касаційного суду в Харкові. Звідти швидко прийшло розпорядження про помилування. Країнському доручили скласти мотивовану постанову про умовне звільнення старого з тюрми. Саме тоді він роздивився почерк Рубана і сам обвинувальний акт революційного трибуналу, написаний із граматичними помилками на аркуші паперу «третього сорту». Усе це разом зі змістом вироку викликало в тюремного інспектора царських часів «огиду і жах». Розуміючи, що це повний юридичний абсурд, Країнський охоче написав потрібного документа. Поміщика звільнили того самого дня.

Проте вирок щодо Ісаака Шварца влаштував усіх, зокрема й нервового тюремного комісара Абрамова. Шварца розстріляли за декілька днів, хоча серед містян ходили чутки, що йому дозволили втекти. Називали навіть суму викупу за втечу — 30 тис. рублів. Дмитро Країнський переповідає, що Шварц мав у місті погану репутацію, як і його донька, «красива єврейка, до якої залицялися гімназисти». Як доказ утечі Шварца наводили її добрий настрій та якісь її натяки, але службовці карального підвідділу в це не вірили. Для цього теж була низка підстав. Шварца розстрілювали разом із групою з п'яти осіб (розстріли ЧК відбувалися без вироків трибуналу). У цій групі був колишній вартовий на прізвище Прядко, якого розстрілювали останнім, тому він упав у яму згори. Він вижив, виліз із могили й поповз дорогою до с. Подусівка, де була хата колишнього городового. Городовий відвіз пораненого до лікарні. Звідти його відправили

до тюрми. Начальник тюрми, не знаючи більшовицьких правил, прийняв його до тюремної лікарні. Чекісти потім пояснювали, що треба було везти його до них, а вони б «дострелили». Уранці про цей випадок знало все місто. Проте про втечу Шварца Прядко не казав нічого. Через це Країнський був упевнений, що Шварца все ж таки розстріляли. Саме він став першою жертвою судового вироку революційного трибуналу, який в умовах відсутності законів засуджував і милував на власний розсуд, керуючись виключно уявленнями про «революційну доцільність».

Подальші справи Чернігівського губревтрибуналу можна чітко поділити на два різновиди. До першого (на прикладі вищеописаної справи) зарахуємо справжніх чи потенційних ворогів радянської влади. Журнал реєстрації обвинувачених кілька разів чесно називав їх заручниками. Другий вид стосувався справ проти самих органів радянської влади. Наприклад, Брусилівський ревком, із погляду губревтрибуналу, компрометував радянську владу «буйством», що виражалося в побитті громадян, зловживаннях на ґрунті реквізиції та перевищенні влади¹⁷. Співробітників Чернігівської губернської надзвичайної комісії підозрювали, зокрема, у злочинах (привласненні речей засуджених), вчинених під час виконання посадових обов'язків протягом обшуку на квартирі в помічника голови Чернігівської губернської в'язниці доктора Воля¹⁸. Трибунал був буквально завалений подібними справами, але серйозних вироків за це не виносили. Більшість таких справ припинялися за відсутністю доказів, частина обвинувачених отримувала умовні терміни ув'язнення, решту відпускали за амністією з нагоди третьої річниці революції або чергового з'їзду рад. Більшість обвинувачених із числа службовців радянських органів влади передавали у відання військкоматів для відправлення на фронт. Наприклад, ревтрибунал обвинуватив колишнього міліціонера Тихона Семеновича Полторацького у вбивстві мешканця с. Жадова Берки Гендліна. Виїзна сесія трибуналу до Новгород-Сіверського повіту винесла вирок: тюремне ув'язнення терміном 25 років із застосуванням примусових робіт. Проте касаційний суд цей вирок скасував і передав справу до народного суду¹⁹.

Отже, радянська влада відразу поділяла злочинців на «своїх» і «не своїх». Перших звільняли від покарання навіть після серйозних злочинів.

Чи розстрілював губревтрибунал масово справжніх чи уявних ворогів більшовицької влади? Він розслідував кожну справу окремо. Практично всі серйозні вирокі (розстріли, терміни ув'язнення в концтаборах) разом зі скаргами правозаступників повторно розглядав Вищий касаційний суд у Харкові. Термін «правозаступник» постійно трапляється в російськомовному діловодстві трибуналу. Найчастіше в цих паперах з'являються касаційні скарги двох правозаступ-

¹⁷ Ф. Р-4609, оп. 1, спр. 14, арк. 10, ДАЧО.

¹⁸ Там само, спр. 15, арк. 153–156.

¹⁹ Там само, арк. 202–203.

ників, які зберегли не одне життя. Ідеться про Антоненка й Туріна (єврея, колишнього присяжного повіреного в Чернігові). Ці люди не боялися працювати в системі більшовицького правосуддя, щоб рятувати його обвинувачених, хоча це було небезпечно для самих захисників. Приміром, у травні 1919 р. трибунал обвинуватив колишнього громадського правозаступника Арона Калмановича Галицького в недбалому ставленні до службових обов'язків. У серпні його було виправдано, однак справу намагалися знову повернути до розгляду. Це було звичайним залякуванням²⁰. Вищий касаційний суд у Харкові зазвичай виявлявся рятівною паличкою для засуджених, оскільки він дуже часто скасовував вироки Чернігівського губревтрибуналу, повертаючи їх для повторного розгляду в іншому складі. Виходило, що рішення судової установи залежали не від порушення якихось законів чи норм (їх ще не було кодифіковано), а від мінливого настрою чи переконань членів трибуналу.

Під час наступу Денікіна в 1919 р. ця практика губернської судової установи перестала влаштовувати чекістів. Саме на цей час припадає найбільше жертв, оскільки з червня 1919 р. за постановою президії губвиконкому було створено Надзвичайний військово-революційний трибунал на чолі з О. Одинцовим, котрий не обтяжував себе слідством. Набравши заручників із заможних верств населення та «колишніх», цей орган почав «розвантаж[ува]ти в'язницю від контрреволюційного елемента». За кілька днів за рішеннями цього трибуналу було розстріляно 75 осіб, більшість із яких жодним чином не була причетна до контрреволюційних виступів. Під час допитів заарештованих били шомполами, нагайками, кулаками й ногами, причому в цьому брали участь особисто члени губкому та надзвичайного трибуналу. Це призвело до того, що частина членів трибуналу виступила проти невмотивованих розстрілів. Вони надіслали до Києва листа з критикою місцевої влади²¹. Комісія з Києва засвідчила «законність» розстрілу групи засуджених, серед яких опинилися визначний громадський діяч Олексій Бакуринський і його син Олександр, Я. Дунін-Борковський, М. Любарський, а також три брати Зароховичі (відомі торговці)²². Дмитро Країнський згадував, що в цій групі розстріляли 35 осіб. Прізвища лише 13 з них було надруковано в місцевих «Известиях». У цих розстрілах брали участь численні комісари. За свідченням Країнського, перебуваючи під впливом алкоголю або кокаїну, вони іноді могли не застрелити жертву одразу, закопуючи поранених живцем, що обговорювали всі чернігівські обивателі²³. Пізніше в будинку Зароховичів на Александровській вулиці створили відділ ЧК.

²⁰ Там само, арк. 203–204.

²¹ Олексій Лейберов, «Більшовицький режим на Чернігівщині у 1919 р. – соціально-економічні та політичні складові становлення нової влади», *Скарбниця української культури* 13 (2011): 176.

²² Світлана Сергєєва, «Чернігівщина у 1919 році», *Скарбниця української культури* 7 (2006): 14.

²³ Краинский, *Записки*, 100–102.

У цей час містяни намагалися пояснити для себе причини докколишнього хаосу та свавілля. Традиційна юдофобія й антисемітизм, поширені в останні роки існування Російської імперії, сприяли тому, що багато хто пригадував розповіді про «масонів, які хочуть перевернути весь світ і поставити єврейського царя». Дмитро Країнський готовий був прийняти цю версію, оскільки, за його словами, «єврейство у величезній своїй масі брало участь у більшовизмі», а аргумент про пригнічений стан євреїв за царської влади здавався йому недостатнім. Водночас його «збивали з пантелику такі жорстокі люди як Коржиков та інші російські комісари, які діяли начебто незалежно від євреїв». Заважала ще одна суперечність: «жорстокий розстріл євреїв — трьох братів Зароховичів, домовласника Блюма, приватного повіреного Шварца і якогось кривого на одне око візника — це були випадки, на які спиралися євреї, доводячи, що терор поширювався однаково і на них»²⁴. Таким чином, єврейська громада Чернігова знову мала виправдовуватися, хоча й сама страждала внаслідок діяльності надзвичайного військового трибуналу або просто заїжджих чекістів (влітку 1919 р. їхню діяльність уже не можна було відрізнити: обидві установи не провадили слідства). Пограбування багатих єврейських родин (Гольдфайни, Царфіни, Гінзбурги та інші) у цей час уже навіть не сприймалося як серйозний злочин.

Ми зможемо отримати яскраву характеристику цієї епохи, навівши кілька красномовних прикладів обвинувачень Чернігівського губернського революційного трибуналу: спекуляція милом, крадіжка ковдр, котрі санітарки поцупили із «заразного» госпіталю, крадіжка сала та інших продуктів харчування, продаж будинку, саботаж, продаж самогону, переховування від радянської влади (у цьому можна було звинуватити більшість населення губернії). Діапазон вироків складався з розстрілів, розстрілів умовно, ув'язнення в концтаборах на різні терміни, виправних будинків, термінів ув'язнення умовно, відправлення до робітничих батальйонів або в розпорядження військкоматів, громадського осуду з можливістю виселення за межі громади тощо.

Одним із найбільших злочинів вважали службу у владних установах гетьмана Павла Скоропадського. Євреїв за такими справами обвинувачували рідко. Крім Ісаака Шварца був лише один такий обвинувачений: Левіт Йосиф Герш-Лейбава, який служив у гетьманській варті. Його справу передали до губернської ЧК 11 травня 1920 р.²⁵ Вочевидь, для відкритого розгляду справи на засіданні ревтрибуналу бракувало доказів, однак передання підсудного чекістам тягло за собою для нього найгірші наслідки.

Доречно наголосити, що під час громадянської війни та впровадження політики «воєнного комунізму», котра передбачала повну заборону торгівлі в державі та скасування товарно-грошових відносин, до числа «спекулянтів» міг потрапити кожен, хто, щоби порятувати власну родину, купував за містом мішок

²⁴ Там само, 127–128.

²⁵ Ф. Р-4609, оп. 1, спр. 15, арк. 48–49, ДАЧО.

із зерном або вирішував продати родинну прикрасу. Нерідко за подібні «злочини» застосовували будь-яку міру покарання, аж до розстрілу. Оскільки велика частина єврейської громади в Чернігівській губернії раніше жила з торгівлі та ремесел, справи губревтрибуналу рясніли їхніми прізвищами.

У 1919 р. на розгляд чернігівського губревтрибуналу потрапила справа фабриканта Симхи Абрамовича Деня, якого обвинувачували у спекуляції та фінансових махінаціях, а саме в тому, що він незаконно вивіз шкіри з м. Клинці під час наступу Червоної армії. Вивіз він їх до Чернігова за підробними документами. Там День продав їх до місцевого відділу райшкіри, за що отримав декілька сотень тисяч рублів. 13 червня 1919 р. його поставили під міліцейський нагляд, але пізніше відпустили під заставу в 10 тис. рублів через несерйозність складу злочину. У серпні вивезену сировину на загальну сумму 428 313 рублів було описано²⁶.

1920 р. склад губревтрибуналу змінився. У березні 1920 р. в Новгород-Сіверському повіті відбулася виїзна сесія у складі голови та двох членів губревтрибуналу: Рака (колишнього голови чернігівської ЧК), Тищенка й Гурінова. Ця трійка розглянула справу, де Есея Моїсейовича Ляліна, 73 років, звинувачували в хабародавстві, а Шльому Абрамовича Брука, 62 років, — у передаванні хабара та неправдивих показаннях. Злочин було доведено. Вирок: півроку ув'язнення обом з огляду на старість²⁷.

24 квітня 1920 р. виїзна сесія у Глухівському повіті винесла дивний вирок Шоломові Давиду Воловикові — вища міра покарання (розстріл) умовно. Злочин підсудного полягав у відмові приймати радянські гроші за товар. Ця справа, як і багато інших справ губревтрибуналу, потребує окремого дослідження. Вирок у вигляді «розстрілу умовно» часто трапляється в його паперах. 27 квітня 1920 р. виїзна сесія губревтрибуналу у Кролевецькому повіті засудила до такого самого покарання Малку Лейбівну Долгіну, яку звинувачували в хабарі радянському працівникові. Свідка за цією справою Генкіна засудили до 5 років ув'язнення умовно²⁸. Очевидно, через спроби радянської влади кардинально змінити економічний уклад життя країни, подібних справ виявилось настільки багато, що велику частину смертних вироків доводилося виносити умовно.

Лейбу Іцковича Бенціонова підозрювали у спекуляції тютюном та експлуатації й переслідуванні селян, однак справу закрили через відсутність складу злочину. Так само сталося з більшістю справ, що надходили за чиймись доносами. Щоб їх розслідувати, сил ревтрибуналу явно бракувало. Справу Боруха Бенціонова, Соф'ї та Фільберга Рітмана про спекуляцію милом було передано до народного суду (суд нижчої інстанції, що займався дрібними економічними правопорушеннями) у серпні 1920 р.²⁹

²⁶ Там само, спр. 41, арк. 5.

²⁷ Там само, спр. 421, арк. 245.

²⁸ Там само, спр. 15, арк. 177–178, 259–260.

²⁹ Там само, арк. 374–375, 390–391.

До Менделя Крутіка й Менделя Ріфа, яким теж закидали спекуляцію, доля виявилася менш прихильною. Їхню справу розглядали на відкритому засіданні у Глухові Чернігівської губернії 13 серпня 1920 р. Відкрите засідання не вішувало підсудним нічого доброго, оскільки показові виступи для публіки ретельно готували. Вироки мали не розчарувати обивателів. Обоє обвинувачених засудили до служби в робітничому батальйоні до завершення громадянської війни. Конфісковані в них продукти передали до повітового продовольчого комітету. З моменту винесення вироку підсудні мали перебувати під вартою. Вищий касаційний суд розглянув скаргу правозаступників, залишивши вирок у силі. У травні 1921 р. розпорядче засідання ухвалило скоротити (?) термін покарання до 5 років за амністією V з'їзду рад. Справу передали до Харкова, де про помилування цих підсудних клопотався навіть хтось із ВУЦВК, та клопотання було відхилено³⁰.

Ізраїлеві Шнеерсону вдалося вчасно втекти, тож його справу за звинуваченням у спекуляції валютою відклали під час виїзної сесії в Ніжині в березні 1921 р.³¹

Відкрито розглядали справу завідувача складом повітпродкому Григорія Рабіновича. Його звинувачували в тому, що «він узяв продовольство зі складу без відома й дозволу повітпродкому». У кого він мав питати дозволу, якщо сам був керівником установи, у журналі реєстрації справ ревтрибуналу не було вказано, але вирок передбачав 5 років виправдому із застосуванням примусових робіт. Того самого року завідувача повітового продкомітету звільнили за амністією до третьої річниці Жовтневої революції³².

Із 1920 р. почали масово застосовувати амністії до третьої та наступних річниць революції й чергових з'їздів рад. Очевидно, це було спричинено тим, що в'язниці були переповнені, а ревтрибунали — захаращені тисячами дрібних справ. Таким чином у Новгород-Сіверському повіті за амністією пощастило вийти на свободу засудженому за спекуляцію Зелікові Розембауму, Ізраїлю Климовицькому, засудженому за приховування шкіряних виробів, і Фрейду, який сидів «за контрреволюцію»³³. Тоді ж звільнили Фаню Лейбівну та Герша Лейбовича Ружановських, ув'язнених за 30-тисячний хабар співробітникові губернської ЧК³⁴.

Обставини перебування в тогочасних в'язницях Дмитро Країнський описує зі слів свого колеги з музучилища, викладача гри на скрипці Ісаака Борисовича Красильщикова (єврея-вихреста). Його звинуватили в контрреволюційній діяльності за абсолютно невмотивованим доносом сусіда за маєтком у Городнянському повіті, до того ж конокрада. Він на той час забрав частину майна Красильщикова та, певно, хотів ще більше. Ісаакові Борисовичу довелося провести у в'язниці кілька тижнів. Його ув'язнення припало на час масових роз-

³⁰ Там само, арк. 438–439.

³¹ Там само, арк. 467–468.

³² Там само, арк. 491–492.

³³ Там само, спр. 421, арк. 10, ДАЧО.

³⁴ Там само, спр. 15, арк. 222–223.

стрілів у Чернігові, тож він прощався з життям щоразу, коли виводили до стра-ти однокамерників. Свої переживання, доповнені психологічним аналізом, він виливав у розмовах із Країнським, який відзначив, що колега за час у тюрмі по-старів до невпізнаності³⁵.

Підсумовуючи, підкреслимо, що радянська влада запроваджувала революційні трибунали — зокрема в Чернігові — щоби боротися зі своїми політичними опонентами та представниками тих суспільних прошарків, що не вписувались у плани побудови нового суспільства. Досліджуючи «трибунальний етап» радянської судової системи, ми не знайдемо в матеріалах судових справ переліків статей, параграфів і пунктів законів і підзаконних актів. Вражає повна відсутність законодавчої бази. Покарання залежало від самого лише складу ревтрибуналу та настрою його членів на час засідання. Вироки були ситуативні: від розстрілу до умовного покарання з переданням у розпорядження військкомату. Одними з найважливіших критеріїв, які впливали на долю підсудних, були їхній соціальний стан і навіть культурний рівень: що вищі вони були, то гіршими були шанси заарештованих.

Серед працівників ревтрибуналу та інших тогочасних установ були і євреї. Явні та приховані правові обмеження в Російській імперії сприяли тому, що єврейські інтелігенти, які не могли отримати престижної освіти або роботи, легко потрапляли під вплив радикальних партій, котрі проголошували своєю метою соціалізм та інтернаціоналізм. Багато з них у перші роки радянської влади отримали посади в її новостворених органах. Інша частина єврейського суспільства дотримувалася консервативних політичних поглядів, намагаючись зберегти свої попередні посади й майно, набуте працею кількох поколінь. Типовим представником таких євреїв був приватний повірений Ісаак Шварц, що став першою жертвою чернігівського губревтрибуналу. Таким чином, унаслідок дій радянської влади єврейські громади виявилися розділеними. У судових органах їхні представники перебували як на лаві підсудних, так і серед службовців трибуналів.

³⁵ Краинский, *Записки*, 99.